

ІНКЛЮЗИВНА ОСВІТА

УДК 37.047:371.134-056.262

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСІБ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ

Є.А. Клопота⁹

кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності,
Запорізький національний університет
e-mail: klopota-ea@ukr.net

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ САМООПРЕДЕЛЕНИЕ КАК ЭТАП УСПЕШНОЙ ИНТЕГРАЦИИ В СОЦИУМ МОЛОДЕЖИ С НАРУШЕНИЯМИ ЗРЕНИЯ

Е.А. Клопота

к. психол. н., доц. кафедры педагогики и психологии образовательной деятельности,
Запорожский национальный университет

PROFISSAONAL SELF-DETERMINATION AS A STAGE OF SUCCESSFUL INTEGRATION INTO SOCIETY OF YOUNG PEOPLE WITH VISUAL IMPAIRMENTS

Е.А. Klopota

PhD in Psychology, associate professor, chair of pedagogy, psychology and educational activities,
Zaporozhia National University

У статті розглядаються питання професійної орієнтації й працевлаштування людей з обмеженими фізичними можливостями, виділяються професійні та соціально-психологічні аспекти їх трудової адаптації. Проаналізовано проблему професійного самовизначення молоді з порушеннями зору. Підкреслюється важливість адекватного вибору професії для успішної інтеграції таких людей у соціум. Різні види трудової діяльності висувають й різні вимоги до зорового аналізатора, тому професійна орієнтація слабкозорих старшокласників повинна ґрунтуватися на врахуванні їх зорових можливостей і специфіки вибраної професії. В умовах зорової депривації значно ускладнюється перебіг процесу самовизначення, який у незрячих і слабкозорих старшокласників пов'язаний з професійним, сімейним, побутовим самовизначенням, що може посилити відчуття тривожності, знизити темп процесу стабілізації особистості. Важливе значення має й ставлення батьків до дефекту дитини у процесі її виховання. Запропоновано програму тренінгових занять, які спрямовані на усвідомлення життєвих цілей, своїх можливостей, бажань для здійснення адекватного вибору майбутньої професії молодими людьми, які мають порушення зору.

Ключові слова: порушення зору, інтеграція, професійна адаптація, професійне самовизначення, тренінг.

В статье рассматриваются вопросы профессиональной ориентации и трудоустройства людей с ограниченными физическими возможностями, выделяются профессиональные и социально-психологические аспекты их трудовой адаптации. Проанализирована проблема профессионального самоопределения молодежи с нарушениями зрения. Подчеркивается важность адекватного выбора профессии для успешной интеграции таких людей в социум. Разные виды трудовой деятельности выдвигают и разные требования к зрительному анализатору, поэтому профессиональная ориентация слабовидящих старшеклассников должна основываться на учете их зрительных возможностей и специфики выбранной профессии. В условиях зрительной депривации значительно усложняется процесс самоопределения, который у незрячих и слабовидящих старшеклассников связанный с профессиональным, семейным, бытовым самоопределением, которое может усилить ощущение тревожности, снизить темп процесса стабилизации личности. Важное значение имеет и отношение родителей к дефекту ребенка в процессе его воспитания. Предлагается программа тренинговых занятий, направленных на осознание жизненных целей, своих желаний и возможностей осуществления адекватного выбора будущей профессии молодыми людьми, имеющими нарушения зрения.

Ключевые слова: нарушения зрения, интеграция, профессиональная адаптация, профессиональное самоопределение, тренинг.

⁹ © Клопота Євгеній Анатолійович, 2014

Ліцензується на умовах Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

The article deals with the problem of professional self-determination of youth with vision problems. It describes the government policy in the field of vocational guidance and employment of people with disabilities which is aimed at spreading measures of vocational rehabilitation to all categories of people to promote their employment in the open labour market. It is emphasized that professional choice is significant for such people for their integration into society. Different occupations have different requirements for visual analyzer, so the professional orientation of visually impaired pupils should be based on their visual features and the specifics of their chosen profession. In conditions of visual deprivation the process of self-determination is significantly complicated and associated with a professional, family, social determination of the blind and visually impaired high school students. All these could strengthen the sense of anxiety, to reduce the rate stabilization personality. Important is the attitude of parents to the defect of the child during his upbringing. Reevaluation impairment leads to hyperopic, which creates conditions for limitation contact with the outside world and promotes the development of self-identity with a passive position in life. The underestimation of the same violations may result in psychological trauma, due to the fact that parents or teachers were formed to install «All the way open», despite the depth of vision. To ensure the success of professional self-determination of students with visual impairments it is needed to implement a system of measures aimed at the realization of their abilities and opportunities, matching them with their own desires. Such activities include: conducting interviews with parents of blind and visually impaired students; the implementation of a professional diagnosis of students with visual impairments; organization of special training sessions; conducting individual counseling. We have developed a comprehensive system of training activities aimed at the realization of the «I-image», their own abilities, capabilities, skills in different situations. One of the most important blocks is to prepare youth with visual impairments to the conscious choice of the future profession.

Keywords: *visual impairment, integration, professional adaptation, professional self-determination, training.*

Постановка проблеми. Інтеграційна й трудова стадії є найважливішими у процесі соціалізації молодих людей. На інтеграційній стадії у особистості з'являється бажання знайти своє місце у соціумі. Успішність інтеграційного процесу залежить від ступеня прийняття людини іншими членами соціальних груп. У випадку, якщо особистість не була прийнята суспільством, можливі такі наслідки: збереження своєї несхожості та прояв агресивної поведінки по відношенню до інших людей; розвиток конформізму, тобто постійного прилаштування до ситуації. На трудовій стадії особистість не тільки засвоює соціальний досвід, але й впливає на оточуюче середовище за допомогою професійної діяльності.

Згідно зі ст.1 Закону України «Про реабілітацію інвалідів в Україні»:

- Професійна орієнтація є науково обґрунтованою системою форм, методів, засобів впливу на особу для сприяння її професійному самовизначенню на основі врахування стану здоров'я, освітнього і професійно-кваліфікаційного рівнів, інтересів, здібностей, індивідуальних, психофізіологічних особливостей та потреб галузей економіки [3].

- Професійний відбір – це науково обґрунтована система визначення ступеня придатності особи до конкретної професії, спеціальності (робочого місця, посади) відповідно до встановлених законодавством нормативних вимог.

- Професійна адаптація – система заходів, спрямованих на забезпечення успішного професійного становлення працюючої особи, формування в неї професійних якостей, установок, потреби активно і творчо працювати [4].

Завданням професійної реабілітації є забезпечення можливості отримати і зберегти роботу, адаптуватися у професійній діяльності і, тим самим, сприяти соціальній інтеграції або реінтеграції людини, яка має фізичні обмеження.

Політика держави у галузі професійної орієнтації й працевлаштування людей з обмеженими фізичними можливостями спрямовується на поширення заходів професійної реабілітації на всі категорії таких осіб, сприяння працевлаштуванню їх на вільному ринку праці. Ця політика будується на принципі рівності можливостей людей з обмеженими фізичними можливостями і працівників у цілому, а також на дотриманні рівності стосунків і можливостей для працюючих чоловіків і жінок, які мають порушення здоров'я.

Метою даної статті є аналіз професійного самовизначення осіб з вадами зору, а також розробка системи занять, спрямованих на усвідомлення майбутньої професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень. У сучасній педагогічній і психологічній літературі проблемі професійного самовизначення молоді, готовності до професійного самовизначення приділяється чимало уваги. Ті чи інші аспекти самовизначення особистості в системі професійного самовизначення розглядалися в працях Б. Анан'єва, К. Корольова, М. Листопад, Н. Литовченко, Г. Ложкіна, Н. Пилипенко, І. Томаржевської, Ю. Тюшева, С. Харітонова та інших.

Аналіз праць означених вчених дає підстави, визнати, що професійна компетентність виступає показником внутрішнього, суб'єктивного змісту особистості, тобто суто її індивідуальною професійною характеристикою. Така характеристика не може розглядатися лише як певний результат усвідомлення різноманітних зовнішніх впливів, перш за все професійних знань. Це певний підсумок цілеспрямованої внутрішньої праці, в процесі якої зовнішнє проходить через суб'єктивність особистості, переробляється та засвоюється нею, породжуючи усвідомлене вміння у конкретній ситуації вирішувати конкретну професійну проблему та завдання, здатність самовдосконалюватися у своїй праці.

Під професійною компетентністю ми розуміємо інтегральну характеристику, яка визначає здатність особистості вирішувати типові професійні завдання та проблеми, що виникають у реальних ситуаціях професійної діяльності за допомогою використання отриманих знань і вмінь, набутого професійного й особистісного досвіду, цінностей і нахилів. У праці як пізнавальній діяльності здійснюється всебічний розвиток розумових і фізичних здібностей людини, становлення й розвиток особистості.

Разом з цим, варто нагадати, що в умовах зорової депривації значно ускладнюється перебіг процесу самовизначення, який у незрячих і слабкозорих осіб пов'язаний з професійним, сімейним, побутовим самовизначенням, що може посилити відчуття тривожності, знизити темп процесу стабілізації особистості. Готовність до формування професійної компетентності визначається нами як певне структуроване утворення, що забезпечує необхідні внутрішні мотиви для успішного виконання професійних функцій і професійного зростання. Ця готовність не є природженим явищем, а набуває власного розвитку в результаті життєвого досвіду та навчання людини. Провідним у формуванні професійної компетентності виступає постійне оновлення знань, оволодіння новою інформацією для успішного вирішення професійних завдань, поставлених за умов сьогодення перед особистістю, яка зростає.

Значимо, що формування професійної придатності та становлення особистості як професіонала тісно пов'язане із самовизначенням особистості, а саме із самореалізацією, самоствердженням, самовдосконаленням та самопізнанням. Цей процес зумовлений проявами внутрішніх ресурсів, зусиль, установок на шляху професійного становлення особистості та її розвитку. Крім усвідомлення особистістю себе як професіонала, у процесі ідентифікації відбувається усвідомлення себе як частини професійного простору, який включає у себе не лише соціальне оточення – колеги, підлеглих і керівників, але й об'єкт праці, тобто та реальність, на яку людина спрямовує свою активність.

Вибір професії має винятково важливе значення у житті і формуванні ідентичності молодих осіб. А. Ватерман вважає, що ідентичність пов'язана з наявністю у людини чіткого самовизначення, що включає вибір мети, цінностей, переконань, яким людина слідує в своєму житті [6]. Професійна діяльність людини має вплив на формування інтересів, установок, рис особистості, манеру поведінки та ін. У зв'язку з цим можна говорити про ідентифікацію особистості з професією, тобто про процес адаптації особистості до вимог конкретної діяльності. Негативним проявом цього процесу є так звана професійна деформація особистості, коли професійні звички, стиль мислення і спілкування та інші особливості особистості гіпертрофуються і відображаються на взаємодії з іншими людьми. Розвиток особистості професіонала сприяє побудові «образу Я» професіонала, тобто уявлення про себе як професіонала, а також створення образу професіонала як еталонної моделі його особистості. Зіставлення цих двох образів, оцінка їх неузгодженості, вироблення стратегії наближення до еталонної моделі та прагнення до неї визначають один зі шляхів розвитку особистості.

Проблема професійного становлення особистості передбачає взаємодію особистості й професії загалом. Існують дві основні парадигми цієї взаємодії.

Перша полягає у запереченні впливу професії на особистість, тобто обравши професію, особистість не змінюється на шляху її освоєння і здійснення трудових функцій. Для правильного вибору професії індивіду необхідно мати чітке уявлення про себе і свої здібності. Крім цього, він повинен знати про вимоги, які ставляться до нього професією, і можливості реалізації поставлених цілей.

Друга ж парадигма взаємодії професії й особистості полягає у визнанні факту впливу професії на особистість, змінах її в ході професійного розвитку.

Праця, як відзначає С. Вершловський, є основою життя суспільства й становить як би все, навколо чого вибудовується й обертається життя дорослої працездатної людини, при цьому трудові якості становлять основи особистості. У процесі трудового навчання й виховання у молоді

виробляється активна життєва позиція, передається суспільно історичний досвід і культура трудової діяльності. Участь школярів у трудовій діяльності є основою їх підготовки до життя й праці в сучасному суспільстві.

У процесі реалізації трудової діяльності вирішуються такі завдання, як вироблення усвідомленого ставлення до навчання, громадське становлення, моральний, інтелектуальний і фізичний розвиток особистості, розвиток і формування суспільно ціннісного ставлення до праці, формування основ соціально значущих потреб до активної участі в суспільно корисній праці, ознайомлення із професіями.

Можна виділити основні принципи професійної підготовки людей з обмеженими фізичними можливостями: принцип комплексності; принцип обґрунтування вибору пріоритетів; принцип доступності і рівних можливостей; принцип гуманізму; принцип соціальної компетентності та нормативно-правової підготовленості таких осіб; принцип професійної мобільності; принцип універсалізації; принцип оптимального зіставлення; принцип виховання ділових якостей; принцип постійності та безперервності; принцип гнучкості.

Основний матеріал дослідження. Нерідко слабкозорі люди переоцінюють свої сили і зорові можливості й обирають професію, що надалі може погіршити стан їхнього зору. Тому дуже важливо вчасно й вірно визначити сферу їх майбутньої діяльності. Різні види трудової діяльності висувають й різні вимоги до зорового аналізатора, тому професійна орієнтація слабкозорих старшокласників повинна ґрунтуватися на врахуванні їх зорових можливостей і специфіки вибраної професії. Необхідно мати на увазі й те, що учні з вадами зору не повинні виконувати трудову діяльність, яка вимагає наявності біокулярного зору, високої гостроти, «нормального» стану поля зору, й пов'язана з необхідністю розрізняти дрібні деталі предметів.

Даючи рекомендації із профорієнтації, необхідно мати на увазі стан зорових функцій, характер патології, його прогноз. Так, слабкозорим із вираженою короткозорістю не можна виконувати роботи з великим зоровим навантаженням (кресляр, бухгалтер, коректор, годинникар, складач і ін.), або роботи, що вимагають великої фізичної напруги (вантажник, каменотес, грабар і ін.). Особам, які мають пігментну дистрофію сітківки протипоказані всі види робіт, проведені у вечірні й нічні години. Диференційований підхід до вибору професії випускниками шкіл для слабкозорих сприяє збереженню їх зору, більшій ефективності соціально-трудова реабілітації. В умовах зорової депривації значно ускладнюється перебіг процесу самовизначення, який у незрячих і слабкозорих старшокласників пов'язаний з професійним, сімейним, побутовим самовизначенням, що може посилити відчуття тривожності, знизити темп процесу стабілізації особистості [5].

Виділяються професійні та соціально-психологічні аспекти трудової адаптації. На думку І.К. Кряжевої, саме соціально-психологічний аспект грає основну роль у процесі адаптації. У фізіологічній літературі професійна адаптація розуміється як процес, який складається насамперед із фізіологічного, особистісно-психологічного, поведінкового та соціального компонентів [7].

Важливе значення має й ставлення батьків до дефекту дитини у процесі її виховання. Переоцінка порушень зору призводить до гіперопіки, яка створює умови для обмеження контактів із навколишнім світом та сприяє розвитку егоїстичної особистості з пасивною позицією до життя. Недооцінка ж порушень може призвести до психічної травми, внаслідок того, що батьками чи вчителями формувалася установка «Всі шляхи відкриті», не зважаючи на глибину порушення зору.

На думку В. Гудоніса, серйозною перешкодою на шляху інтеграції осіб з вадами зору є недостатньо розроблена програма професійної орієнтації при роботі з незрячими та слабкозорими школярами, низький рівень використання спеціалізованих технічних засобів при професійній підготовці [1]. Для забезпечення успішності професійного самовизначення старшокласників з вадами зору необхідно здійснення системи заходів, спрямованих на усвідомлення ними своїх здібностей і можливостей, співвідношення їх з власними бажаннями. Такими заходами є: проведення бесід з батьками незрячих та слабкозорих учнів; здійснення професійної діагностики старшокласників з вадами зору; організація спеціальних тренінгових занять; проведення індивідуальних консультацій.

Метою діагностики професійного самовизначення є пізнання особистісних характеристик молодшої людини з вадами зору, які визначають її психічний та фізичний стан, інтереси і професійні плани, відношення до праці й до самого себе. Психодіагностика необхідна і для здійснення соціально-педагогічної підтримки, яка забезпечує взаємодію особистості з оточуючим середовищем, допомагає перебороти труднощі самовизначення з найменшими негативними наслідками [2].

Нами було розроблено комплексну систему тренінгових занять, спрямовану на усвідомлення свого «Я-образу», власних здібностей, можливостей, властивостей у різних життєвих ситуаціях. Одним

з найважливіших блоків її є підготовка молоді з вадами зору до усвідомленого вибору майбутньої професії. У тренінгу (тривалістю 16 годин), проведеному на базі Запорізького обласного осередку Всеукраїнської молодіжної громадської організації інвалідів з вадами зору «Генерація успішної дії» в 2012 р. брало участь 10 осіб, віком 17-19 років.

При розробці програми тренінгових занять ми мали за мету наступне: розвиток здатності до самостійного визначення життєвих цілей, самопроекції в майбутнє, визначення сфери професійної діяльності. Програма включає такі психогімнастичні вправи: «Вітання», «Концентрація уваги», «Естафетна паличка», «Кіно», «Досягнення мети», «Планування майбутнього» «Закінчи речення», «Двадцять бажань», «Успішні професійні якості», «Ресурси», «Мої досягнення», «Техніка телефонний дзвінок роботодавцю», «Моє оголошення у ЗМІ та резюме», «Перша зустріч з роботодавцем», «Зняття стресу у випадку відмови працедавця», «Моя професія», «Обговорення результатів».

«Вітання». Заняття починається зі звернення до уявлень про час, своє минуле і майбутнє. Далі велике місце займають теми, присвячені постановці цілей і плануванню. У завершенні даної частини група знову звертається до лінії свого життя, перспективам і особистісним цілям учасників.

Вправа «Концентрація уваги». Кожен учасник кладе свої руки на коліна сусідів. Тренер лякає по коліну сусіда ліворуч. Далі по черзі учасники повинні передавати оплеск по колу за годинною стрілкою. Після прискорення темпу тренер лякає по коліну сусіда праворуч і, після цього, нова хвиля йде в зворотному напрямку. Учасники концентрують свою увагу на процесі «тут і тепер».

Вправа «Естафетна паличка». Завдання полягає у тому, щоб почати своє речення з останнього слова фрази попереднього учасника, і передати «естафетну паличку» сусіду, який, у свою чергу, повинен передати її наступному учаснику.

Вправа «Кіно». Учасникам запропоновано уявити, що коли їм виповниться 30 років, про них зніматимуть фільм, а зараз якимсь дивом вдалося його подивитися. Необхідно розповісти як «головний герой» виглядає, чим займається й описати основні кадри з цього фільму. Рефлексія: чи задоволені ви цим фільмом? Що сподобалося більш за все? Чи є щось таке, що зовсім не сподобалося? Якщо ви чимось не задоволені, що б хотілося змінити у своєму образі майбутнього? Що для цього потрібно зробити? Варто відзначити, що деяким учасникам було дуже складно уявити фільм про себе, інші ж бачили своє життя коротким і невиразним.

Вправа «Досягнення мети». Учасник уявляє одну зі своїх цілей і кроки, необхідні для її досягнення. Для кожного кроку він обирає партнера, який допомагає йому наблизитися до мети. Після виконання вправи – розповідає про свої враження, почуття, переживання, про те, що допомагало і що було складним, як він почувається в ситуації досягнення мети.

Вправа «Планування майбутнього». Обговорюються наступні пункти: «Що робити?» (мета). «Коли?» (терміни). «Як?» (засоби, дії). Вправа «Закінчи речення». Учасникам пропонується письмово закінчити речення: «Я дуже хочу, щоб у моєму житті було...», «Я зрозумію, що маю щастя, коли...», «Щоб бути щасливим сьогодні, я (роблю)...».

Вправа «Двадцять бажань». Учасникам пропонується двадцять разів закінчити речення «Я хочу...». Записуються усі бажання, що приходять в голову, не зважаючи на їх реальність чи прийнятність.

Вправа «Ресурси». Учасники розмірковують над такими питаннями:

- Що може допомогти в досягненні цілей?
- Чим з цього вони списку вже володію (риси характеру, наявність друзів...)?
- Чотири свої сильні якості, що стануть ресурсами і сприятимуть досягненню цілей.

Вправа «Мої досягнення». Учасники, сидячи в колі, розповідають, про те, що їм уже вдалося досягти на даний момент життя.

Вправа «Моя професія». Тренер пропонує називати професію, яку хотів би опанувати кожний з учасників. Необхідно виділити якості, якими повинна володіти людина, яка має цю професію. Далі група поділяється на пари, й учасники (партнери) розповідають один одному, які якості в них вже є в наявності, а яких ще не вистачає. На етапі обговорення результатів підводяться підсумки тренінгових занять, відбувається детальний аналіз різноманітних тренінгових епізодів, здійснюється допомога у включенні досвіду, набутого в групі в повсякденне життя.

Висновки. Критеріями ефективності проведеної роботи, спрямованої на професійне самовизначення можуть бути:

- поглиблене вивчення предметів, які викликали стійку зацікавленість;
- сформованість професійно важливих якостей в обраній області праці, наявність особистого професійного плану, його контроль і корекція;

• уміння оцінювати досягнуті результати в обраній сфері діяльності, освоєння норм відносин у конкретній професійній діяльності.

Втілення тренінгових занять в інклюзивному просторі та реабілітаційних центрах України для осіб з глибокими порушеннями зору, вважаємо, сприятиме повноцінній інтеграції в суспільство молодих осіб з порушеннями зору.

Перспективою подальшого дослідження, представляється доцільним дослідження професійного самовизначення молоді з вадами зору, створення нових професійно спрямованих психодіагностичних методик виявлення властивостей особистості, співвіднесення здібностей та можливостей даної категорії молоді. Втілення тренінгових занять у спеціалізованих школах-інтернатах і реабілітаційних центрах України для осіб із обмеженими фізичними можливостями, вважаємо, сприятиме повноцінній інтеграції в суспільство молодих осіб з порушеннями зору.

Список використаних джерел

1. Гудонис В.П. Основы и перспективы социальной адаптации лиц с нарушенным зрением / Гудонис В.П. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1998. – 288 с.
2. Ермаков В.П. Профессиональная ориентация учащихся с нарушениями зрения: Медицина, психология, педагогика / Ермаков В.П. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2002. – 176 с.
3. Інтеграція молоді з обмеженими фізичними можливостями в суспільство: громадсько- правові, соціально-психологічні та інформаційно-технологічні аспекти / [Клопота Є.А., Бондаренко В.Г., Клопота О.А., Бондаренко С.А.]. – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – 114 с.
4. Лесько О.Й. Зайнятість та професійна реабілітація осіб з обмеженими фізичними можливостями (методологія, проблеми, шляхи вирішення) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец. 08.09.01 – «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / О.Й. Лесько. – К., 2003. – 20 с.
5. Никулина Г.В. Формирование коммуникативной культуры лиц с нарушениями зрения: Теоретико-экспериментальное исследование / Никулина Г. В. – СПб.: КАРО, 2006. – 400 с.
6. Соціально-психологічна робота з дітьми та молоддю з особливими потребами / (Н.О. Головко, Л.Є. Данелян, І.С. Довгалюк та ін.). – К.: Держсоцслужба, 2005. – 108 с.
7. Яницкий М.С. Адаптационный процесс: психологические механизмы и закономерности динамики / Яницкий М.С. – Кемерово: Кемеровский государственный университет, 1999. – 84 с.

References

1. Gudonis V.P. Osnovy i perspektivy sotsial'noy adaptatsii lits s narushennym zreniem [Foundations and perspectives of social adaptation of persons with impaired vision] / Gudonis V.P. – М.: Moskovskiy psihologo-sotsial'nyj institut; Voronezh: NPO «MODEK», 1998. – 288 s.
2. Ermakov V.P. Professional'naya orientatsiya uchashchih'sya s narusheniyami zreniya: Meditsina, psihologiya, pedagogika [Professional orientation of students with visual impairments: Medicine, psychology, pedagogy] / Ermakov V.P. – М.: Gumanit. izd. tsentr VLADOS, 2002. – 176 s.
3. Integratsiya molodi z obmezhenimi fizichnimi mozhlivostyami v suspil'stvo: gromads'ko-pravovi, sotsial'no-psihologichni ta informatsiyno-tehnologichni aspekty [Integration of the youth with limited physical abilities into society: public and legal, socio-psychological, information and technological aspects] / [Klopota E.A., Bondarenko V.G., Klopota O.A., Bondarenko S.A.]. – Zaporizhzhya: ZNU, 2008. – 114 s.
4. Les'ko O.Y. Zaynyatist' ta profesiyana reabilitatsiya osib z obmezhenimi fizichnimi mozhlivostyami (metodologiya, problemi, shlyahi virishennya) [Employment and professional rehabilitation of people with limited physical abilities (methodology, problems, ways of solution)] : avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ekonom. nauk: spets. 08.09.01 – «Demografiya, ekonomika pratsi, sotsial'na ekonomika i politika» / O.Y. Les'ko. – K., 2003. – 20 s.
5. Nikulina G.V. Formirovanie kommunikativnoy kul'tury lits s narusheniyami zreniya: Teoretikoeksperimental'noe issledovanie [The formation of communicative culture of people with disabilities: Theoretical and experimental study] / Nikulina G.V. – SPb.: KARO, 2006. – 400 s.
6. Sotsial'no-psihologichna robota z dit'mi ta moloddyu z osoblivimi potrebami [Sociopsychological work with children and youth with special needs] / (N.O. Golovko, L.E. Danelyan, I.S. Dovgalyuk ta in.). – K.: Derzhsoctsluzhba, 2005. – 108 s.
7. Yanitskiy M.S. Adaptatsionnyj protsess: psihologicheskie mehanizmy i zakonomernosti dinamiki [Adaptation process: psychological mechanisms and regularities of the dynamics] / Yanitskiy M.S. – Кемерово: Кемеровский государственный университет, 1999. – 84 s.